

בעיית הילדים שנשארו בידי מציליהם הנוצרים

נחום בוגנר

כאמור, מקצת הילדים המיוותרים שניצלו בזהות שאולה, הגיעו לבתי הילדים בכוחות עצמם או בלוויית קרובי משפחה ומכרים. בד בבד החלו להופיע בוועדים היהודיים גם נוצרים עם ילדים קטנים שהוריהם הפקידום בידיהם כדי שיסתירו אותם. כשהסתיימה המלחמה ואיש מהמשפחה לא בא לקחת אותם, הגיעו לכלל מסקנה שמוטב לילד שימסרו אותו לידי היהודים, ובפרט שהמשך הטיפול בהם היה בעבורם מעמסה כלכלית לא-מבוטלת.

עם תום המלחמה הופיעה בוועד היהודי בקרקוב אישה כפרית שסירבה להזדהות, התייצבה אצל מרים הוכברג-מריאנסקה וסיפרה לה שהיא מסתירה בעליית הגג שלה שני ילדים יהודים, ילד וילדה, ואפילו בעלה אינו יודע על קיומם, והיא מבקשת למסור לה אותם, אך בגלל האווירה האנטישמית בכפר, היא אינה רוצה שידעו שהיא הצילה אותם. בלילה, כשבעלה נעדר מהבית, נשלחו אליה אנשים מהוועד היהודי ונטלו ממנה את הילדים. מקרה אחר שאף הוא התרחש בקרקוב, אירע כשהגיעה משפחת פליטים פולנים מלבוב לוועד היהודי ומסרה ילדה יהודייה כבת חמש שהצילוה. מישהו, שבני המשפחה לא הכירו כלל, השאיר אותה אצלם, ואחרי המלחמה איש לא בא לקחתה. מאחר שהיו פליטים חסרי כול, החליטו שלטונותם ולטובת הילדה מוטב להחזיר אותה ליהודים, אף שאהבו אותה מאוד והיא היתה קשורה אליהם. הם לא דרשו דבר תמורת הצלתה. אף-על-פי-כן החליטו בוועד לגמול להם במעט מצרכי מזון וביגוד, אך כסף לא שילמו להם בעבורה.¹

תחילה לא ביקשו המצילים שהחזירו את הילדים לוועדים היהודיים, תשלום בעבורם. בהמשך החלו להגיע גם כאלה שדרשו תשלום בגין הטיפול בילדים והסיכון שנטלו על עצמם כשהסתירו אותם. אחרי המלחמה פשטו שמועות בין הפולנים שהיהודים מקבלים עזרה מאמריקה וכי יש להם מכל טוב. מקצת המצילים שהשמועות הללו הגיעו לאוזניהם, החלו לראות בילדים שבחסותם אמצעי להטבת מצבם הכלכלי ודרשו מהוועדים היהודיים או מקרובי המשפחה תגמול בעבורם. כך החל בפולין סחר בילדים שניצלו בידי נוצרים. את ראשיתה של התופעה במקומות שונים מתארים אלה שבפעילותם הציבורית באותם ימים היו מעורים בנושא זה.

באחד הימים הופיעה בבית הוועד היהודי המרכזי בוורשה אישה כפרית עם ארגז ואמרה ששמעה מהשכנים שקונים פה ילדים יהודים, והנה בידה ילד יהודי. כשפתחה את

1 עדות מרים פלג-מריאנסקה (הוכברג), מת"ב, 24(68).

הארגז, התגלה לתדהמת הנוכחים ילד כבן שלוש מעוות אברים. כשהבחינה בתגובת האנשים שסביבה, הצטדקה ואמרה שנאלצה להחזיק אותו כך במסתור כי פחדה שמא השכנים ילשינו עליה שהיא מסתירה ילד יהודי, אך מפעם לפעם היתה מוציאה אותו כדי להאכיל אותו. הוועד שילם לה סכום כסף ופדה מידה את הילד והעביר אותו לאשפוז בבית חולים.²

מקרה אחר שנשא אופי מובהק של סחיטה, אירע בבית הילדים באוטבוצק. כמו לבית הוועד היהודי בקרקוב גם לבית זה הביאו את הילדים מציליהם הנוצרים שטיפלו בהם יפה, ולא דרשו כל תמורה בעבורם. יום אחד הגיעה אישה פולנייה והביאה ילדה קטנה בוכייה כבת חמש שהתקשתה להיפרד ממנה. היא קיבלה תשלום בעבורה טרם שמסרה אותה לבית הילדים. למחרת חזרה, עוררה מהומה ודרשה: "קחו את הכסף והחזירו לי את הילדה". לבסוף נטלה את הילדה, ולא החזירה את הכסף.³

מעיון בתיעוד התקופה וכן בעדויות מאוחרות יותר עולה שלפחות עד סוף 1945 לא פעלו הוועדים היהודיים הרשמיים מיזמתם כדי להוציא מידי הנוצרים את הילדים שנשארו אצלם, ולא היה להם דורש. הבעיה היתה ידועה, ולא נעלמה מעיני אנשי הוועד היהודי המרכזי שטיפלו בענייני הילדים. מדוח הוועד היהודי המרכזי המתארגן בלובלין, מאוקטובר 1944, אנו למדים שבשעת סיורו בכפרי האזור גילה נציג הוועד יתומים יהודים אצל כפריים פולנים. אין בדוח הזה שום המלצה מה לעשות בילדים אלה, לבד מהערת אגב ש"מטפלים בהם יפה".⁴ אפשר לומר שבשנה הראשונה לאחר השחרור הוציאו את הילדים מידי מציליהם הנוצרים הוריהם או אם נספו ההורים, קרובים וידידים. אלה שחיפשו וגילו את הילדים והיו בעלי אמצעים, פדו אותם. אחרים שלא היו להם אמצעים, והמצילים סירבו להחזיר להם את ילדיהם, נאלצו לעתים להשתמש בכוח כדי להוציאם מידיהם, בסיוע חיילים ואנשי ביטחון יהודים.⁵ פה ושם זכו הורים שהיו להם הקשרים הנכונים בוועדים המקומיים או בוועד היהודי המרכזי, לעזרה כספית כדי לפדות את ילדם מידי המשפחה הנוצרית שטיפלה בו, אך לא מדובר בשיטה.

יונס טורקוב גילה את בתו לאחר השחרור אצל אישה נוצרייה שהסתירה אותה. היא דרשה ממנו 10,000 זלוטי דמי פדיון תמורתה, ועד שלא שלשל לידיה את הכסף, סירבה למסור לו אותה. טורקוב שהיה חבר בוועד היהודי המרכזי, קיבל את כספי הפדיון מקרן מיוחדת למטרה זאת שהיתה בוועד המרכזי. לאחר שהמצילה החזירה לו את הילדה, היא ניסתה לסחוט ממנו עוד. בין השאר ביקשה טיפול רפואי בעבור הילדה שלה. הוועד

2 טורקאוו, נאך דער באפרייאונג, עמ' 64-65.

3 Franciszka Oliwa, *Dom ocalonych*, pp. 6-7 3, אי"ש, M-49.

4 Szulkin, "Sprawozdanie z dzialalnoscie," pp. 83-84 4.

5 טורקאוו, נאך דער באפרייאונג, עמ' 57-58; עדות רבקה לוסטיגמן, אי"ש, 3/4152-0.

המרכזי היה מוכן ליטול על עצמו את כיסוי כל הוצאות הריפוי של הילדה, ובכלל זה הוצאות שהות בבית הבראה. אבל האישה דרשה כסף מזומן, ולכך הוועד לא הסכים.⁶ הוצאת הילדים מידי המשפחות והמוסדות הנוצריים שלא הזדרזו למסור אותם לידי היהודים, היתה מלכתחילה בעיה כאובה ומורכבת. והבעיה בהחלט לא נעלמה מעיני אנשי הוועדים היהודיים המקומיים, שכן הן הורים וקרובים פנו אליהם וביקשו סיוע כספי כדי שיוכלו להחזיר את ילדיהם, והן מצילים שהוסיפו להחזיק בילדים אלה, פנו וביקשו תמיכה כספית בעבור המשך הטיפול בהם. בוועדים חששו מסחיטות. ב-9 ביוני 1945 עלה נושא הילדים שבידי הנוצרים לדיון בישיבת הוועד היהודי המרכזי, וראש המחלקה לטיפול בילד, איש הבונד שלמה הרשנהורן, דרש לפעול כדי להחזיר את הילדים שבמוסדות הלא-יהודיים ואת הילדים הגדלים אצל לא-יהודים. לכולם היה ברור שמקומם של ילדים אלה הוא בחברה היהודית, ואיש מחברי הוועד המרכזי לא התנגד לכך מטעמים אידאולוגיים, גם לא הקומוניסטים שחתרו לאינטגרציה מלאה של היהודים בחברה הפולנית.⁷

אגב, באותה תקופה עדיין פעל הוועד היהודי המרכזי על בסיס פשרה אידאולוגית בין הגורמים הציבוריים השונים שתרמו לו את חלקם - הקומוניסטים, הבונד והתנועות הציוניות שפעולתן היתה חוקית. ככל שזה נגע לחינוך הילדים, אפילו קומוניסטים קשוחים גילו באותם ימים רגישות לנקודה היהודית. המצע החינוכי שהוחלט עליו בישיבת הוועד היהודי המרכזי ב-5 ביולי 1945 עדיין נשא את חותם אותה פשרה אידאולוגית שמצאה את ביטויה בשני סעיפיו המרכזיים: בסעיף 2 נאמר, "יש להחדיר בילדים יחס חיובי וקשר לפולין הדמוקרטית המתחדשת". ואילו בסעיף 3 נאמר, "יש גם להחדיר בהם כבוד לאומי ואהבה לשפה, לספרות ולהיסטוריה היהודית ולטפח את הקשר לעם היהודי בכל העולם, בייחוד עם חלקיו הדמוקרטיים הנאבקים לשחרור לאומי וחברתי של המוני היהודים". ב-19 באוקטובר 1945, בדיון שהתקיים בוועד היהודי המרכזי חודשיים מאוחר יותר, הוחלט כי המגמה החינוכית בבתי הילדים תהיה חילונית, עם זאת נקבע שאם הילדים או הוריהם ידרשו שיעורי דת, ידאג הוועד המרכזי להביא לשם כך מורים מבחוץ. השפה המדוברת היתה אמורה להיות יידיש, אך היתה אפשרות ללמוד גם עברית. כן נקבע שיום המנוחה השבועי יחול בשבת.⁸

לדברי יונס טורקוב, בשנה הראשונה לקיומו שילם הוועד היהודי המרכזי 157,500 זלוטי למשפחות פולניות תמורת ילדים יהודים שהסתירו.⁹ זהו סכום זעום לעומת מה שהושקע

6 טורקאוו, נאך דער בפרייאונג, עמ' 242-244.

7 פרויקט ההעפלה, 9.6.45.35/12. Protokół posiedzenia Prezydium CK.

8 Helena Datner-Spiewak, "Instytucje opieki nad dzieckiem i szkoły powszechne Centralnego Komitetu Żydów Polskich w latach 1945-1946," BŻIH 3/119 (1981), pp. 42-43

9 טורקאוו, נאך דער באפרייאונג, עמ' 58.

מאוחר יותר במפעל פדיון הילדים, אך הוא מוכיח שלא היתה התעלמות מגורלם של ילדים אלה, אם מדעת ואם מתוך הזנחה, כפי שטענו מאוחר יותר אנשים שעסקו בפדיון ילדים מטעם התנועה הציונית.¹⁰ עם זאת דומה שהכול הבינו שנוכח הצרכים המרובים שבאותה העת היו בטיפולו של הוועד היהודי המרכזי, והאמצעים שעמדו לרשותו, נבצר ממנו לפדות את הילדים הללו. בעת ההיא די היה לו במאות הרבות של היתומים שכבר גרו בבתי הילדים המתארגנים וטרם הצליחו להתמסד, בעוד רבים אחרים התדפקו על שעריהם, ולא היה אפשר לקלוט אותם בגלל היעדר מקום ומחסור בציוד בסיסי, כמו כלי מיטה, ביגוד והנעלה ומזון. מקצת היתומים שלא נמצא להם מקום בבתי הילדים ושהו אצל קרובי משפחה, זכו גם הם לתמיכת הוועדים היהודיים במצרכי מזון ובביגוד. אפילו הצעתו של הרשנהורן להרחיב את צוות עובדי מחלקתו כדי לאסוף נתונים על הילדים שבידי פולנים, נדחתה נוכח הצרכים התקציביים ההולכים ותופחים של בתי הילדים שברשות הוועד המרכזי. לא רצון לפדות את הילדים היה חסר, אלא כסף ומיקום הנושא בראש סדר העדיפויות. בוועד היהודי המרכזי חזו שכל ניסיון לפדות את ילדי היהודים מידי הנוצרים עלול להיות כרוך בתשלום גבוה, וחברי הוועד חששו שהוועד לא יוכל לרכז את האמצעים הדרושים לביצוע התשלומים הצפויים.¹¹ אמנם היו ניסיונות פה ושם של אנשים שפעלו בשטח, להוציא ילדים כאלה ממוסדות נוצריים בגיבוי ובעזרת הוועדים המקומיים, אך הניסיונות לא תמיד עלו יפה.

למרים הוכברג-מריאנסקה נודע שבבית יתומים פולני ליד ראבקה יש ילדים יהודים שהועברו אליו בימי המלחמה מבית האסופים של הכומר בודואן שבוורשה, והיא החליטה להוציא אותם משם. מצוידת במסמכים הדרושים מטעם השלטונות, הגיעה לבית היתומים, הציגה את עצמה לפני מנהלו בתור נציגת הוועד היהודי וביקשה לקחת את הילדים. האיש אכן אישר שחוסים אצלו במוסד כמה ילדים יהודים קטנים, אלא שהוא לא יודע בדיוק מי הם. הוא הזמין אותה לראות את הילדים, אך היא לא יכלה להוכיח לו מי מהם יהודי, למרות חזותם היהודית, מכיוון שנולדו בימי המלחמה, ולא נימולו. אבל בלא קשר לזהותם, אם יהודים הם אם לאו, הוא סירב למסור לה את הילדים וטען כי אינו מוכן למסור אותם למוסד אחר, אלא להוריהם או לקרוביהם שיזהו אותם על-פי סימנים. הוכברג חזרה בידיים ריקות, והיה ברור לה שבדרכים שגרתיות לא יהיה אפשר להוציא את הילדים האלה מהמוסד, ובכוח לא היתה מוכנה להוציא אותם.¹²

מקרה דומה אירע ללנה קיכלר בזקופנה ובדרך מקרה הוא הסתיים בתוצאות טובות יותר. כשנודע לקיכלר שבמנזר על שם בובולה הקדוש שבקרבת העיר יש ילדים יהודים,

10 אריה שריד (לייבל גולדברג), בתוך *שליחות לגולה: 1945-1948*, תל אביב 1989, עמ' 83.

11 אנגל, *בין שחרור לבריחה*, עמ' 118.

12 עדות מרים פלג-מריאנסקה (הוכברג), מת"ב, 24(68).

היא החליטה להוציא אותם משם ולהעבירם לבית שלה. היא הגיעה למנזר, הציגה את עצמה לפני אם המנזר בתור מנהלת בית ילדים יהודי ונציגת הוועד היהודי וביקשה את הילדים. תחילה סירבה אם המנזר למסור לה את הילדים, בטענה שהם כבר הוטבלו לנצרות, ולכן הם כבר אינם יהודים. כדי למנוע את החזרתם העלתה גם נימוק רשמי ואמרה לה שהילדים הם מזורשה ובלא הרשאה מרשויות העיר, היא אינה רשאית למסור לה אותם. קיכלר לא ויתרה ובעזרת קשריה האישיים עם פקידה בכירה במחלקה הסוציאלית בוורשה השיגה את ההרשאה הדרושה. כשחזרה והציגה לפני אם המנזר את ההרשאה, היא נכנעה ובאי רצון מופגן נאותה למסור לה את חמשת הילדים היהודים שהיו במנזר. בתור מחוות תודה על הצלתם, תרמה קיכלר למנזר 10,000 זלוטי ומצרכי מזון שהביאה עמה.¹³

במצב הביטחוני המעורער ששרר באותם ימים בפולין, מאחר שהשלטון החדש טרם התייצב, ובתנאי התחבורה הגרועים שלאחר המלחמה, היה גם קושי לאתר את הילדים שנבלעו בחברה הנוצרית. היו מהם שבתקופה שהוסתרו עברו מיד ליד וממקום למקום, ולא תמיד ידעו הקרובים והמכרים היכן הילד שהם מחפשים ובידי מי הוא. וגם אם מצאו את הילד שחיפשו, ועלה בידם להוציאו מידי מציליו, לא תמיד יכלו לטפל בו מפני שבעצמם טרם הסתדרו. היו קרובי משפחה וידידים שהיו מוכנים שהילד ישהה אצלם תקופת מה, אך לאחר מכן מסרו אותו לבית יתומים, אם מפני שהיה למעמסה כלכלית, ואם מפני שלא יכלו להעניק לו את תשומת הלב הדרושה ומסגרת חינוכית הולמת. היו אחרים שתחילה חשבו לאמץ את הילד, אך משהתברר שהוא מפריע להם בשיקום משפחתם, חיפשו מוסד שיהיה מוכן לקבל אותו. כך קרה לעתים שמכר של הורי ילד או אפילו קרוב משפחה הוציא אותו מחיק המשפחה הנוצרית החמה שהצילה אותו וטיפלה בו באהבה, ובהזדמנות הראשונה הכניס אותו לבית יתומים שלא תמיד היה יהודי.

יוסף שליבה בן העשר ניצל אצל משפחה פולנית אומנת בעיבורה של ורשה. המשפחה טיפלה בו תמורת תשלום שאמו שהסתתרה במקום אחר, היתה מעבירה לה. אחרי המרד הפולני בוורשה נותק הקשר עם האם, ויוסף לא ראה אותה עוד, וגם התשלום למשפחה האומנת חדל להגיע. אף-על-פי-כן הוסיפו מציליו לטפל בו על חשבונם ונהגו בו יפה ובהגינות. אחרי השחרור הגיע אליו קרוב משפחה, חייל בצבא הפולני, והוציא אותו מהמשפחה האומנת. יוסף שמח לקראת הדוד וחשב לתומו כי ייקח אותו אליו הביתה. אלא שגם לדוד החייל עדיין לא היה בית לעצמו, לכן בלית ברירה הוא הכניס אותו למנזר. במנזר החל יוסף את המסלול הידוע של ילד יהודי במנזר, בעת שילדים אחרים מסוגו כבר החלו יוצאים מן המנזרים. רק כעבור כמה חודשים אחרי שקרובי המשפחה שלו

13 קיכלר-זילברמן, מאה ילדים שלי, עמ' 383-404.

הסתדרו, הוציאו אותו מהמנזר והעבירו אותו לבית ילדים יהודי.¹⁴ זהו מקרה קיצוני, אך לא בודד, המשקף את גורלם של היתומים היהודים שנשארו בידיים זרות. והיו גם מקרים, כפי שכבר הזכר, שמשפחות נוצריות הוסיפו לטפל בילדים שהצילו, משום שאיש לא בא לקחת אותם, לא מסרו אותם לבתי היתומים היהודים, וקיבלו תמיכה לשם כך מהוועדים היהודיים.¹⁵

בעקבות פניות חוזרות ונשנות אל הוועד היהודי המרכזי מטעם הורים וקרובי משפחה בפולין ומחוצה לה שיחפש את הילדים האבודים ויעזור להוציאם מידי האפטרופוסים הנוצרים שלהם, הוקם בתחילת 1946, במסגרת המחלקה לטיפול בילדים, מדור מיוחד לאיתור ילדים שנשארו בידי הנוצרים, כדי להחזירם למשפחותיהם. מדור זה פעל בדרכים הביורוקרטיות הרגילות של ניצול קשרים עם משרדי הממשלה ומוסדות רשמיים אחרים, כמו הצלב האדום הפולני, המחלקה הסוציאלית בוורשה והמנזרים, וכן הסתייע באמצעי התקשורת - עיתונות ורדיו. תוצאות כל הפעילות הענפה הזאת בשנת 1946, שהיתה קריטית מבחינת האפשרות לאתר את הילדים הללו ולהוציאם מידי האפטרופוסים שלהם, היתה צנועה למדי. סך הכול אותרו והוצאו 45 ילדים: 5 ממנזרים, 25 ממשפחות, שתמורת 20 מהם שולמו דמי פדיון, ו-15 מבתי ילדים פולניים. המדור לא הצליח לאתר 203 ילדים שקרוביהם פנו וביקשו לחפשם. אנשי המדור שטיפלו באיתור הילדים הללו, הניחו מראש שמקצתם אינם מעוניינים להזדהות ומתכחשים למוצאם היהודי מתוך פחד, וכי הם מעדיפים להישאר אצל המשפחות הנוצריות שטיפלו בהם בימי המלחמה.¹⁶

כדי להוציא את הילדים הגלמודים מידי מציליהם הנוצרים ולהחזירם לכור מחצבתם, נדרשו אמצעים כספיים רבים, ונדרש להקים מערכת ארגונית מתאימה היודעת לפעול בנחישות גם בדרכים לא-שגרתיות שלא תמיד תאמו את החוק. אלא שאנשי הוועד היהודי המרכזי והוועדים המקומיים לא היו ערוכים לזה כלל. מרים הוכברג-מריאנסקה שטיפלה בבעיית הילדים המיוותרים בוועד היהודי בקרקוב והקדישה לנושא זה את כל עתותיה, הודתה בכך. בעדותה היא מתארת את הנשים הפולניות שהצילו ילדים ובאו אליה כדי להחזיר אותם, מי בגלוי ומי בסתר, אך גם את אלה שסירבו להחזיר אותם, אך באו לדרוש מהוועד תמיכה כדי להוסיף ולטפל בהם, וקיבלו.

פעם באה אליה אישה פולנייה חשוכת ילדים שהצילה ילד יהודי כבן ארבע, שהגיע אליה באקראי והיא נקשרה אליו וסירבה להחזיר אותו, אך ביקשה עזרה מהוועד היהודי כדי לטפל בו, וקיבלה. אחרי שחזרה אליה כמה פעמים, העירה לה הוכברג כי אין זה מוסרי

14 עדות יוסף שליבה, מת"ב, 42(68).

15 שרה נשמית, "הקואורדינציה לגאולת ילדים בפולין המשוחררת", בתוך דפים לחקר השואה והמרד ב' (1952), עמ' 118; עדות אריה שריד, מת"ב, 10(68).

16 Sprawozdanie wydziału opieki nad Dzieckiem C.K.Ż. w P. na rok 1946, AŻIH (CKŻ WO) 16 הדעת נותנת שחמשת הילדים שהוצאו מהמנזרים, הם הילדים שלנה קיכלר הוציאה ביזמתה ממנזר בובולה ב-15 במרס 1946. ראה לעיל, הערה 42.

לבקש כסף בעבור הטיפול בילד. אם היא טוענת שהילד שלה, עליה לקיימו, ולא עליה להחזירו לוועד היהודי.¹⁷

המדור לאיתור הילדים מטעם הוועד היהודי המרכזי, בשל שיטות העבודה שלו, לא היה מסוגל להוציא ילדים כאלה מידי מציליהם, אם הם סירבו להחזירם. ובנסיבות הימים היה פירוש הדבר ויתור על הילדים האלה ועל הרצון להשיבם אל העם היהודי, ואבדן הסיכוי למצוא את קרובי משפחתם, אם בפולין ואם בארצות העולם החופשי. וכך התעוררה בקרב המטפלים בבעיית הילדים האלה דילמה לאומית, מוסרית ואף משפטית לא פשוטה. השאלה היתה אם בהיעדר הורים או קרובי משפחה של ילדים אלה, זכותם של הוועדים היהודיים לדרוש אפוטרופסות עליהם. איש מאנשי הוועדים היהודיים שפעלו כחוק, לא חשב אז שזכותו להוציא אותם בכוח מידי מציליהם המסרבים להיפרד מעליהם. "איננו יכולים לקחת אותנו ממך בכוח, כי איננו יודעים של מי הילד", אמרה מרים הוכברג לאישה הפולנייה שסירבה להיפרד מהילד היהודי בן חסותה, והוסיפה להעניק לה עזרה מטעם הוועד היהודי. למיטב זיכרונה הילד נשאר אצלה.¹⁸

כאמור, הוועדים היהודיים קלטו וטיפלו בילדים שלא היה להם דואג, בין שהביאו אותם אליהם מציליהם הנוצרים ובין שהביאו אותם אנשים פרטיים שהוציאו אותם מידי המצילים הנוצרים. אך הוועדים עצמם לא יזמו פעולה של ממש כדי להוציא את הילדים שנשארו בידי מציליהם הנוצרים ואיש לא בא לדרוש אותם מהם. גישתם היתה לגליסטית ביסודה, והם לא חשבו שבידם הסמכות לדרוש אפוטרופסות על ילדים אלה בשם הקהילה או בשם העם היהודי. כדי לשנות את המצב הזה, נדרשו אנשים בעלי תפיסה אחרת, וכן תמיכה כספית גדולה של הארגונים היהודיים בעולם החופשי. אלה הגיעו לפולין בתחילת שנת 1946, עם בואם של השליחים הראשונים מארץ ישראל ומאמריקה.

מקור: בוגנר נחום, במסדי זרים, יד ושם, ירושלים, 2000, עמ' 198-205

¹⁷ עדות מרים פלג-מריאנסקה (הוכברג), מת"ב, 24(68).
¹⁸ שם.